

Folkbibliotekens fjärrlån

Disposition

Som indelning till kartläggningen av folkbibliotekens fjärrlån redogör jag för det statistiska källmaterial som används.

Därefter ger jag en allmän presentation av folkbibliotekens fjärrlån: vilka kvantiteter det rör sig om, hur fjärrlånen relaterar sig till utlåningen totalt och vilka lånevägarna är.

Därefter behandlar jag fjärrlånen på länsbibliotek och sedan på lånecentral. Här ligger tyngdpunkten på innehåll i de fjärrlånade materialet utifrån ålder, ämne och språk. För att spegla arbetssätt redogör jag för administration och handläggning av lånen.

Avslutningsvis tecknar jag en bild av arbetsfördelningen mellan länsbibliotek och lånecentraler när det gäller fjärrutlån till folkbiblioteken.

Jag har särskilt strävat efter att försöka få klarhet i hur de riktlinjer och överenskommelser som gäller för fjärrlånesamarbetet för folkbiblioteken, praktiseras i verksamheten.

Statistiskt källmaterial

Allmänt

En enhetlig och jämförbar statistik över de skilda bibliotekens fjärrlåneverksamhet är en förutsättning för planering av denna på nationell bas. Sådan statistik ger uppgifter om verksamhetens totala omfattning, dess effektivitet (andelen effektuerade låneansökningar) samt till exempel om hur stor del av fjärrlånen som expedieras i form av kopior. En standardiserad statistik gör det lättare att identifiera brister i verksamheten.

Det är därför önskvärt att statistiken omfattar såväl antalet mottagna och avsända låneansökningar som antalet lån till och från bibliotek inom landet resp. till och från utländska bibliotek.

Det är att beklaga, att sådana statistiska uppgifter från folk- och företagsbiblioteken f.n. inte insamlas och bearbetas i någon större omfattning. (Riktlinjer för fjärrlån 1980, s. 45)

Detta skrevs 1979 och vad gäller folkbiblioteken måste konstateras att sakläget knappast ändrats sedan dess. Det finns ingen enhetlig, rikstäckande, regelbundet insamlad statistik som också ger en övergripande information om låneströmmar, omfattning och effektivitet i folkbibliotekens fjärrlån.

Statistiska Centralbyrån (SCB) hade ansvarat för den löpande statistiken över folkbibliotekens verksamhet under åren 1976-1994. Från 1994-07-01 är Statens Kulturråd statistikansvarig myndighet, men har uppdragit åt SCB att ta fram och publicera statistiken. Här samlas, bearbetas och presenteras årligen uppgifter om folkbibliotekens mediebestånd, utlåning, öppethållande, personal och kostnader. (Folk- och skolbiblioteken 19-. SCB; Statistiska meddelanden, Serie Ku 11 ISSN: 0282-3519)

I SCB:s statistik redovisas länsbibliotekens och lånecentralernas utlånade fjärrlån och, från 1995 även de fjärrlån som kommunbiblioteken lånar in. Den uppgiften lämnas som en klumpsumma, som omfattar inte bara böcker och kopior utan också talböcker, mikrofilm material (ofta kyrkoarkivalier m.m. från SVAR). Därför kan den inte användas för denna utredning som enligt direktiven skall spegla fjärrlån av böcker och artikelkopior.

Länsbiblioteken redovisar sedan 1991 dessutom till Statens Kulturråd antalet inkomna fjärrlåneansökningar och effektuerade lån. De uppgifter som efterfrågas är inte tillräckliga, för att det skall vara möjligt att räkna fram en effektueringsprocent för fjärrutlånade böcker och tidskriftsartiklar. Det beror på att fjärrlåneansökningarna redovisas i en siffra, som är gemensam för alla medieslag och alltså också omfattar talböcker, diabilder och annat icke-tryckt material. Uppgifterna i övrigt avser dels fjärrutlån till bibliotek i det egna länet och dels till bibliotek i övriga landet.

Samtliga länsbibliotek har redovisat andelen effektuerade fjärrlån. Dessvärre är övriga uppgifter i långa stycken ofullständiga. Till exempel redovisar inte alla länsbibliotek om ansökningarna avser kopior eller lån. Ibland saknas uppgift om antalet inkomna fjärrlåneansökningar. Det vanligaste skälet till ofullständig redovisning är att datasystemen inte kan leverera uppgifterna eller att man fått luckor på grund av datastillstånd eller byte av datasystem.

Kvantitativt underlag för denna utredning

Det var alltså inte möjligt att utgå från tillgänglig biblioteksstatistik för att få erforderligt material till en kartläggning, som kan belysa fjärrlånen ur alla de aspekter som uppdraget för utredningen förutsätter. Därför samlades under hösten 1997 uppgifter från olika bibliotek som mera detaljerat speglar lånevägar och karaktär på folkbibliotekens fjärrlån.

Det är en svaghet när det gäller dokumentationens representativitet att materialet samlats in under en så begränsad tid som ett par novemberveckor. Men det fick styras av att utredningen i sin helhet skulle vara färdig inom sex månader och att kartläggningen enligt tidsplanen skulle vara avslutad i och med november 1997. Flera av de registrerande biblioteken menar att november ur fjärrlånesynpunkt är en period som varken karaktäriseras av stiltje eller rusning utan snarare utgör ett mellanläge som kan accepteras som representativt för fjärrlåneverksamheten, åtminstone vad gäller antalet volymer.

För varje enskild fjärrlåneansökan som utgör källmaterial till kartläggningen behövs uppgift om in- och utlånande bibliotek, beställningssätt, remissgång, om ansökan avser lån eller kopia, titel/ISBN, tryckår, språk, SAB-klassifikation och handläggning.

I LIBRIS fjärrlån finns alla uppgifter lagrade digitalt, som behövdes för att beskriva fjärrlåneansökningarnas strömmar och karaktär. Maskinellt sammanställdes fjärrlåneansökningarna via LIBRIS till och från folkbibliotek och gymnasiebibliotek under veckorna 38 och 39. Sammanlagt är det 2247 låneansökningar.

För att få tillgång till samma uppgifter om folkbibliotekens fjärrlån som inte förmedlas via LIBRIS, krävdes en särskild registrering av varje enskild fjärrlåneansökan. En förfrågan gick ut till landets länsbibliotek och allmänna lånecentraler för att rekrytera bibliotek som kunde medverka i dokumentering av fjärrlåneansökningar. Gensvaret var stort och många anmälde sig.

Jag rådgjorde med tjänstemän på SCB och Svenska Kommunförbundet för att få deras synpunkter på hur man gör ett rimligt balanserat urval för att åstadkomma regional representativitet. Det var också angeläget att få exempel på länsbibliotek med litet, genomsnittligt respektive stort antal fjärrlån per invånare i sitt upptagningsområde. Det var också viktigt att kartläggningen kan spegla lånecentralverksamheten.

Sammanfattningsvis är det följande kriterier som styr urvalet av medverkande bibliotek och lånecentraler:

geografisk belägenhet - vilket innebär att norra, mellersta och södra Sverige skall vara företrätt

tätortsgrad - det vill säga representativitet för hela skalan från tätbebyggd storstad till glesbygd

karaktär på näringsliv - urvalet måste inkludera trakter med hög andel av industriorter, landsbygdssamhällen och administrativa centra

fjärrlåneaktivitet - länsbibliotek som har en relativt högt, genomsnittligt respektive lågt antal fjärrlån till biblioteken i sitt upptagningsområde

Länsbiblioteken i Kristianstad, Jönköping, Stockholm, Västerås, Härnösand och Östersund samt lånecentralerna i Umeå och Stockholm motsvarar tillsammans de uppställda kriterierna och tog på sig det omfattande arbetet med att under vecka 45 och 46 registrera alla fjärrlån vid sidan av LIBRIS. De sex länsbiblioteken registrerade tillsammans 3677 ansökningar.

Motsvarande siffra för de två medverkande lånecentralerna är 1234.

Uppgifterna registrerades direkt på de berörda biblioteken i ett för ändamålet skapat Excel-formulär. Det samlade materialet har sedan bearbetats och analyserats i MS-Excel med hjälp av dess filtrerings-, sorterings- och beräkningsfunktioner. På så vis har det varit överkomligt att få överblick över materialet men också att hämta detaljanalys ur det.

För att ytterligare komplettera bilden gjordes ett stickprov vid tio kommunala bibliotek, som under en vecka registrerade de fjärrlån som inte följer fjärrlånekedjan och heller inte förmedlats via LIBRIS fjärrlån. Tyvärr blev det materialet inte tillräckligt omfattande. Jag hade utifrån preliminära förfrågningar beräknat att ca 700 fjärrlåneansökningar skulle komma till dessa bibliotek under testperioden. I verkligheten blev det 140, vilket jag i samråd med referensgruppen ansåg vara otillräckligt som underlag för generella slutsatser, varför det utgick ur kartläggningen.

För att fånga upp fjärrlån från forskningsbiblioteken som inte gått via LIBRIS registrerades under en tvåveckorsperiod utlån från sex forskningsbibliotek. Av deras sammanlagt 3149 fjärrlåneansökningar på blankett gällde 555 lån till folkbibliotekssektorn.

Slutligen används uppgifterna om fjärrlån i SCB:s statistik över folkbibliotekens verksamhet för att ge bakgrund och referenspunkter till stickproven från höstveckorna.

Folkbibliotekens fjärrlån - omfattning och lånevägar

Folkbiblioteken har som huvuduppdrag att försörja allmänheten i bred mening med litteratur och information. För att klara den uppgiften måste de förfoga över ett utbud, som kan tillgodose behov och önskemål hos människor i alla åldrar, med mångskiftande intressen och med olika förmåga att ta till sig information. För många av dessa är det viktigt att få litteratur på sitt modersmål, som inte alltid är svenska.

1996 lånades sammanlagt 79,9 miljoner böcker vid svenska folkbibliotek - av dem var 42 % barnböcker, 31 % facklitteratur för vuxna och 27 % skönlitteratur för vuxna.

De kommunala folkbiblioteken har en hög självförsörjningsgrad vad gäller litteratur till de egna låntagarna: 1996 hämtades 99,5% av bokutlåningen ur det lokala bibliotekens egna samlingar.

För att kunna tillgodose sina låntagares behov av speciell litteratur - sådant man inte äger eller inte anser sig kunna eller bära köpa - kan folkbiblioteken låna fjärrlån. För detta syfte finns en överbyggnad som utgörs av länsbibliotek, lånecentraler och - när deras resurser är uttömda - möjlighet att låna in fjärrlån från offentliga forskningsbibliotek. Den här organisationen kallas inom bibliotekssverige för fjärrlånekedjan.

Fjärrlånen utgör mindre än en procent av folkbibliotekens samlade utlån av vuxenböcker. Det går inte att med tillgänglig statistik få en exakt siffra för antalet enheter. Dock kan man med relativt god säkerhet beräkna att folkbiblioteken under 1996 förmedlade cirka 366 500 fjärrlånade böcker och kopior till sina låntagare.

Folkbibliotekens lånevägar är förutbestämda enligt Riktlinjer för fjärrlån, som fastställdes av Sveriges Allmänna Biblioteksförning 1979. Dessa har inte upphävts, reviderats eller ersatts av andra nedskrivna föreskrifter och äger alltså giltighet trots att närmare 20 år av stora förändringar i biblioteken och deras omvärld ägt rum. Man bör kanske också påminna om att riktlinjerna har formen av frivilliga överenskommelser mellan biblioteken.

Ett annat element som dirigerar folkbibliotekens fjärrlånetrafik är det statsbidrag, som länsbibliotek och lånecentraler erhåller för att upprätthålla den kompletterande medieförsörjning inom sina verksamhetsområden. Ett villkor för statsbidraget är att det bidragsmottagande biblioteket ställer sina tjänster till förfogande avgiftsfritt. Med bidragets hjälp har det byggts upp samlingar, kompetens och transportlösningar i län eller regioner.

Dessutom fjärrlånas böcker mellan olika kommuners bibliotek. I den utsträckning dessa inte passerar ett länsbibliotek registreras de heller inte som fjärrlån i någon samlad statistik. Därmed går det inte att retrospektivt konstatera omfattningen. Vi måste därför tillsvidare nöja oss med att ha i minnet, att här föreligger ett mörkertal.

Diagram 8 visar fjärrlån, som effektueras till folkbibliotekssektorn under 1996 uppdelat efter levererande bibliotekstyp.

Länsbiblioteken är den första länken i fjärrlånekedjan och levererar närmare tre fjärdedelar av fjärrutlånen till folkbibliotekssektorn. Länsbibliotek, Lånecentraler och Depåbiblioteket svarar gemensamt för 88 % av folkbibliotekens fjärrlån. Resterande 12 %, lånas ut av forskningsbiblioteken, vilket framgår av de två randade delarna i cirkeldiagrammet. Av dessa förmedlas 40 % via LIBRIS fjärrlån medan 60 % är resultatet av traditionella fjärrlåneansökningar på blankett och därför kallas manuella lån.

Uppgifterna för Länsbibliotek och Lånecentraler är hämtade ur redovisningar till Statens Kulturråd och kan, liksom uppgifterna om LIBRIS-lånen betraktas som pålitliga. Siffran för de manuella lånen är en uppskattning baserad på BIBSAMS fjärrlånestatistik 1996 och det stickprov som genomförts vid vetenskapliga bibliotek under hösten 1997. Från samma källor är uppgifterna i följande tabell hämtade. Tabell 4 visar förändringar i folkbibliotekens fjärrlån av enstaka monografier och artikelkopior mellan 1993 och 1996 uppdelat på levererande bibliotekstyp. LB är förkortning för länsbibliotek.

Mellan de båda åren ökade fjärrlånen totalt 19 %. Den samlade bokutlåningen vid folkbiblioteken ökade under samma period med 16 % från 67,8 till 78,8 miljoner. Ökningen av fjärrlån går alltså förhållandevis parallellt med utlåningsökningen totalt.

Länsbibliotekens fjärrutlån inom länsgränsen dominerar stort och det finns en tendens att självförsörjningen inom länen ökar något. Däremot minskar länsbibliotekens fjärrlåneflöde över länsgränserna. Kanske bör det anmärkas att Depåbiblioteket och Invandrarlånecentralen har en blygsam verksamhet mätt i absoluta tal - tillsammans mindre än 2 % av fjärrlånen. Båda biblioteken befinner sig i en uppbyggnadsfas och verksamheterna expanderar vilket ger kraftfullt utslag i siffran för procentuell förändring, men alltså från en i sammanhanget låg nivå. Men helhetsintrycket är att de fjärrutlånande biblioteken i stort sett behåller sina andelar av fjärrutlånet till folkbiblioteken.

Ansökningar och fjärrlån på Länsbiblioteket

Länsbiblioteken har som huvuduppdrag att svara för den kompletterande medieförsörjningen i sin region. Det är traditionellt fråga om två huvuduppgifter. Dels lånar länsbiblioteken ut fjärrlån till bibliotek inom länet dels bistår de med bibliografisk kompetens, belägger, lokaliserar och förmedlar fjärrlåneansökningar till andra bibliotek. Dessa funktioner har stadfästas i bibliotekslagens § 4:

Ett länsbibliotek bör finnas i varje län.

Länsbiblioteket skall bistå folkbiblioteken i länet med kompletterande medieförsörjning och andra regionala biblioteksuppgifter.

Länsbiblioteken är första länk i folkbibliotekens fjärrlånekedja och effektuerar, som vi konstaterat, två tredjedelar av fjärrlåneansökningarna inom sitt län.

Länen - och därmed länsbiblioteken - har olika förutsättningar, varför det är svårt och inte alltid meningsfullt att göra jämförelser dem emellan. Mål och ambitioner för verksamheten beslutas i kommunernas och landstingens ansvariga nämnd för biblioteksfrågor. Bildningstraditioner och utbildningsnivå skiftar mellan regionerna och påverkar behovet av information och litteratur. Låntagargrupperna skiljer sig alltså mellan länen. Andra ramar sätts av demografi och topografi. Till exempel arbetar biblioteken i Mälardalens tätbefolkade och i övrigt bibliotekstäta stadslandskap under helt andra förutsättningar än biblioteken i Norrlands vidsträckta och glesbefolkade kommuner. Vilken verksamhet biblioteken sedan erbjuder sina låntagare påverkas starkt av arbetssätt och resurser.

Antalet fjärrlån i ett län, till och med antalet fjärrlån per invånare, är ett ganska intetsägande mått om den inte relateras till andra parametrar. Siffran kan bli intressant, när den speglas mot till exempel bibliotekets samlade aktivitet mätt som bokutlåning totalt. Intressant kan också vara att se fjärrlånen i relief till bibliotekets resurser i form av bokbestånd, nyförvärv och personal. Och som alltid när man värderar kvantitativa mått bör man fundera över vilka kvalitéer som döljer sig bakom siffran. Ett stort bokbestånd är en tillgång - om det motsvarar den efterfrågan biblioteket skall tillgodose. Om inte är ett stort bokbestånd en belastning, som tar plats i lokaler och kataloger och därmed drar resurser och uppmärksamhet från det som efterfrågas.

Hur många fjärrlån är lagom? Det beror på. En hög andel fjärrlån kan bero på "positiva" orsaker, som mycket aktiva låntagare och serviceinriktad bibliotekspersonal. Men man kan

också finna negativa skäl till många fjärrlån, som låg självförsörjningsgrad på grund av ett illa anpassat bokbestånd och nyförvärv som inte motsvarar eller räcker till efterfrågan. Kompetensluckor hos personalen kan också generera onödiga fjärrlån, liksom bristande dialog mellan inköpsavdelning, referenstjänst och fjärrlånebibliotekarie.

Som appendix 6 finns en sammanställning över produktivitets- och resursmått med anknytning till de olika länsbibliotekens fjärrlån 1996. Intressantare än att jämföra med andra bibliotek är att studera en enskild verksamhet under en följd av år. För närvarande är det mycket mödosamt att få fram sådant material för rikets samtliga län.

Låneansökande bibliotek

Tabellerna 5 och 6 beskriver från vilken bibliotekstyp fjärrlåneansökningar kommer och vad som sedan händer med dem på Länsbiblioteket. Tabell 5 visar resultatet i absoluta tal medan tabell 6 beskriver aktiviteterna i procent. Uppgifterna är från stickprov vid sex Länsbibliotek hösten 1997 samt fjärrlåneansökningar till samma bibliotek förmedlade via LIBRIS fjärrlån.

Tabell 6.

Registreringen är ett snapshot som överblickar en länk i fjärrlånekedjan. Det är här möjligt att konstatera om en ansökan kommer direkt från lånsökande bibliotek eller via ett annat bibliotek. Vad som hänt dessförinnan kan inte spåras, heller inte vad som sker med de ansökningar, som inte effektueras omgående. Det går till exempel inte att utifrån det här materialet konstatera efter hur lång tid en reserverad bok kan expedieras. Vi kan heller inte följa en remitterad fjärrlåneansökans vidare öden.

Av de sammanlagt 3832 fjärrlåneansökningar som kom till de sex länsbiblioteken under de två höstveckorna 1997 kom huvudparten - 85 % - från folkbibliotek i det egna länet och 9 % från folkbibliotek utom länet. 5% kom från övriga bibliotekstyper - huvudsakligen skolbibliotek och sjukhusbibliotek inom landet. Däremot finns i det här materialet inga fjärrlåneansökningar från forsknings- eller högskolebibliotek. Tre ansökningar kom från utländska bibliotek.

Av ansökningarna som kommer från folkbibliotek i länet effektuerar länsbiblioteket 63 % direkt, 2 % resulterar i inköp och 16 % reserveras. Det innebär att Länsbiblioteket direkt eller inom överskådlig tid klarar av 81% av ansökningarna från det egna länet. 2 % returneras till lånsökande bibliotek och resterande 17 % blir remisser.

Av de 362 fjärrlåneansökningar, som kommer "utifrån", det vill säga från bibliotek i andra län klaras 62 %, som effektuerade direkt eller reservationer medan 28 % fortsätter som remisser inom eller utom landet.

Av ansökningarna som kommit från ett bibliotek i ett annat län, har 37 % tagit vägen om åtminstone ett annat bibliotek - i allmänhet det egna länsbiblioteket. Från residensstäderna kommer 14% direkt. Resterande 49 % av fjärrlåneansökningarna kommer direkt från ett kommunbibliotek och har därmed alltså gått "länsbibliotek förbi".

Diagram 9: Fjärrlåneansökningar till sex länsbibliotek v 45 och 46 hösten 1997 sorterade efter låneansökans väg

I det här sammanhanget har fler av de intervjuade fjärrlånebibliotekarierna framhållit att man ofta kontrollerar i det egna länsbibliotekets katalog innan en fjärrlåneansökan sänds till ett annat länsbibliotek, en lånecentral eller ett forskningsbibliotek.

Eftersom jag ansåg att andelen fjärrlåneansökningar som nått länsbiblioteken vid sidan av den "anvisade" vägen är anmärkningsvärt hög har jag - för att få ytterligare en referenspunkt - kontrollerat hur fjärrlåneströmmen ter sig i de ansökningar som förmedlats via LIBRIS under vecka 38-39 1997 och som är placerade först i remisskedjan. I detta material är det 46 % av fjärrlåneansökningarna från kommunbibliotek, som går förbi det egna länsbiblioteket till ett länsbibliotek i annat län, en lånecentral eller ett forskningsbibliotek.

Underlaget är visserligen begränsat, eftersom det avser två olika tvåveckorsperioder. I båda fallen är det också fråga om ett urval av fjärrlånande bibliotek varför representativiteten kan diskuteras och man bör vara varsam med generaliseringar. Men kvar står dock samstämmiga indikationer på att 45-50 % av de fjärrlåneansökningar, som inte sänds till det egna länsbiblioteket, följer andra vägar än dem som anvisas i fjärrlånekedjan.

Vilka orsaker kan finnas till det? Det går att identifiera en hel palett av olika skäl.

För det första gives tillfällen när man är överens om att det inte finns någon rimlig anledning att en fjärrlåneansökan måste gå via länsbiblioteket. Typfallet gäller en situation där det lånsökande biblioteket konstaterat att länsbiblioteket inte äger boken och med största sannolikhet heller inte kan förvärva den, till exempel för att den inte finns i handeln. Då har en fjärrlåneansökan inget praktiskt värde som förvärvsinformation. Om boken kan beläggas i ett annat bibliotek kan man i dessa fall vända sig direkt dit för att vinna tid åt låntagaren och spara onödigt arbete för biblioteken.

Stickprovsmaterialet visar också att det är en större andel äldre material som beställs direkt från annat länsbibliotek. Men ändå avser 25 % av ansökningarna, som går direkt till annat länsbibliotek, material som är tryckt efter 1993 och i stor utsträckning borde ha varit möjligt att förvärva. Detta skall jämföras med att för motsvarande siffra för fjärrlåneansökningar, som går till det egna länsbiblioteket är 38%.

Flera länsbibliotek har påmint om att datakatalogerna inte alltid speglar hela bok- och tidskriftssamlingen. Mycket äldre material finns i biblioteket, som bara är förtecknat i kortkatalogen. Det är viktigt att fjärrlånebibliotekarierna har kunskap om dessa äldre och "dolda" samlingar och fantasi att associera till dem, för att inte i onödan beställa fjärrlånet utanför länet. Lånen inom länet är ofta både snabbare och billigare, eftersom man kan utnyttja de samordnade transportfaciliteter som i någon form är uppbyggda i de flesta län. I sammanhanget är det självfallet också väsentligt att länsbibliotekens resurser kommer till nytta.

En fjärrlåneansökans funktion som förvärvsinformation kommer ibland i konflikt med en låntagares behov av att få snabb tillgång till en efterfrågad bok. Det bör i tider med enkla möjligheter att kopiera och distribuera information inte vara några problem, att meddela länsbiblioteket, om man beställer fjärrlån från andra håll. En sådan "för-kännedom-funktion" kan utgöra ett standardformulär i e-postsystemet och gärna också byggas in i nya LIBRIS fjärrlån och andra biblioteksdatasystem.

Tekniken gör det lätt att belägga, lokalisera och beställa en bok för fjärrlån. Några av intervjupersonerna har pekat på detta som ett problem. I en stressad arbetssituation, är det lätt gjort att kommandot "beställ" skickas iväg ogenomtänkt. Av samma skäl kanske man inte bläddrar fram till, eller rentav förbi skärmen med beståndsinformation och därigenom inte får syn på det exemplar, som skulle ge snabbast service för låntagaren.

LIBRIS fjärrlån används av alltfler kommunbibliotek, i synnerhet har den utvecklingen accelererat sedan det blev möjligt för biblioteken att både söka och beställa över Internet. Det förenklar det praktiska fjärrlånearbetet. En bieffekt har dock blivit att man ibland ger efter för frestelsen att spara tid genom att inte göra den särskilda uppkopplingsproceduren mot länsbibliotekets katalog. Eventuella tillgängliga exemplar av det efterfrågade materialet på länsbiblioteket upptäcks inte varigenom man missar det exemplar, som vore snabbast och billigast att effektuera. Det problemet torde vara av övergående art och löses när länsbibliotekens bestånd registreras i LIBRIS och/eller alltfler kataloger sammanlänkas virtuellt med gemensamt gränssnitt för sökning och lokalisering.

Flera länsbibliotek och en av lånecentralerna har noterat att kvalitén på fjärrlåneansökningarna försämrats som följd av ny, platt organisation på biblioteken. Den goda avsikten bakom detta, när det gäller fjärrlån är att dessa skall kunna expedieras direkt och därmed snabbare för att ge låntagaren bästa service. Den har dock inte i alla stycken förverkligats främst för att fjärrlånen allt oftare hanteras av anställda, som inte har fått kunskaper för att kunna göra de överväganden som krävs för att verksamheten skall fungera som avsett. En exempel på detta är omotiverade eller "feladresserade" fjärrlåneansökningar, som genererar arbete på andra bibliotek och samtidigt dålig kvalitet på det egna bibliotekets service.

Administration och handläggning

Diagram 10: Befordringssätt för fjärrlåneansökningar i stickprovet vid sex länsbibliotek vecka 45 och 46 1997 samt ansökningarna till samma länsbibliotek förmedlade genom LIBRIS fjärrlån under vecka 38 och 39.

Det vanligaste är att biblioteken sänder sin fjärrlåneansökan on-line och beställer eller reserverar direkt i länsbibliotekets katalog. Under 90-talet har många länsbibliotek haft som projekt att förse sina kommunbibliotek med uppkopplingar till länsbibliotekets katalog. På så vis får kommunerna dels uppgifter om länsbibliotekens bestånd men också om materialets tillgänglighet - om det finns på hyllan, är utlånat och hur en eventuell reservationskö ter sig. Det senare kan vara en indikation på inköp till det egna biblioteket.

Postbefordran av fjärrlåneansökningarna har alltså en stark ställning och är näst vanligast. Det kan synas anmärkningsvärt eftersom det är mer arbetskrävande att fylla i fjärrlåneblanketten än att utnyttja övriga vägar, som accepteras av fjärrutlånande bibliotek. Men framför allt tar en postbefordrad ansökan längre tid innan den når sin adressat än både fax, e-post eller on-linebeställning. Å andra sidan menar man sig ha byggt upp en verksamhet kring fjärrlåneblanketten, som fungerar tryggt och säkert och som man har goda erfarenheter av. För framtiden torde andelen postbefordrade fjärrlåneansökningar komma att minska.

Vid registreringstillfället fanns också möjligt att registrera "övriga beställningssätt" - det var fråga om 0,5 promille och avser enligt intervjuer huvudsakligen ansökningar som befordrats i

Länsbibliotekens transportrundor, vilka - där de förekommer - vanligen går 1 à 2 dagar i veckan.

4 % av ansökningarna når länsbiblioteken via LIBRIS fjärrlån. Vad gäller LIBRIS finns skillnader mellan biblioteken - ett av undersökningens länsbibliotek har inte tagit emot någon beställning via LIBRIS under perioden medan 9 % av fjärrlåneansökningarna till Stockholms länsbibliotek förmedlats via LIBRIS.

Fjärrlånenes karaktär

Lån/kopia

På länsbiblioteken - liksom på folkbiblioteken överhuvudtaget - är fjärrlånet vanligen en bok. Bara i 16 % av fallen sänds en kopia - och då är det bara undantagsvis fråga om kopia ur en bok; kopior av tidskrifts- eller tidningsartiklar dominerar starkt. Fjärrlånen från Länsbiblioteken till folkbiblioteken är i 84 % av fallen böcker.

Därmed blir också fjärrlånehanteringen på folkbiblioteken en i flera avseenden tung hantering. Dels bokstavligen vilket påverkar fraktkostnader och dels administrativt för att det faktiskt är fråga om lån, där såväl det in- som utlånande biblioteket måste hålla reda på låntagaruppgifter, bevaka lånetider och ombesörja returnering av lån. Också med genomtänkta datoriserade rutiner är varje enskilt fjärrlån arbetskrävande att administrera.

Gymnasiebiblioteken skiljer sig här genom att i större utsträckning beställa kopior: 62 % av fjärrlånen är kopior medan 38 % avser böcker. Det finns ett par anledningar till det. Artikeldatabasen A-sök finns ganska allmänt som CD-rom på gymnasiebiblioteken och används flitigt. I intervjuerna har det framkommit att gymnasiebiblioteken försöker styra eleverna till att välja tidskriftsartiklar för sin studier, om det egna bibliotekets resurser inte förslår. Det är lätt för gymnasisterna att den vägen belägga material i mångskiftande ämnen, som är lagom omfattande och på en nivå som stämmer med ambitionerna. Dels försöker man av praktiska skäl undvika monografilån på gymnasiebiblioteken. Många av dessa lever under mycket knappa förhållanden, där det inte alltid finns administrativ kraft att hålla reda på fjärrlån, personal för att sköta returfrakter eller ens pengar till returporton.

Ämne

För att ge en bild av vilka ämnesområden som fjärrlånas presenteras fjärrlåneansökningarna ordnade efter SAB:s klassifikationssystem:

Diagram 11: Visar fördelningen av fjärrlåneansökningar efter SAB-signum till sex länsbibliotek under vecka 45 och 46 1997

Folkbibliotekens fjärrlån av skönlitteratur - SAB:s klassifikationssignum H - brukar ofta diskuteras. Vad gäller inlån från länsbiblioteken är det den enskilt största avdelningen. Drygt hälften - 52 % - av skönlitteraturen som fjärrlånas är på svenska (original eller översättning). Det är främst två kategorier kommuner som beställer mycket skönlitteratur på svenska: dels kommuner med få invånare dels de förhållandevis folkrika förortskommunerna till Stockholm.

Signum O - Samhälls- och rättsvetenskap är den facklitteraturavdelning som folkbiblioteken fjärrlånar mest, så också från länsbiblioteken i denna undersökning. Klart dominerande är signum Oh - Sociologi, som har inemot hälften av fjärrlånen inom samhälls- och rättsvetenskap.

Också på signum D - Filosofi och psykologi, E - Pedagogik, Q - Ekonomi och näringsväsen och V - Medicin i SAB:s klassifikationssystem dominerar de underavdelningar, som gäller någon form av beteendevetenskap. Så avser till exempel 204 av de 286 fjärrlåneansökningarna under signum D underavdelningen för psykologi. En fjärdedel av fjärrlåneansökningarna på signum V avser psykiatri, som brukar räknas som beteendevetenskap. På signum Q dominerar företagsekonomi - och då särskilt underavdelningarna för personaladministration, ledarskap och verksamhetsorganisation.

I mars - maj 1987 gjordes en fjärrlåneundersökning vid Västerbottens och Jämtlands län. I anslutning till den samlades uppgifter om klassifikationssigna för sammanlagt 2841 fjärrlåneansökningar från kommunerna i Västerbottens län (exklusive Umeå) till Länsbiblioteket i Umeå. (Ekstedt, Elsi & Ridbäck, Irma 1988: Från när och fjärran. Rapport från statens kulturråd 1988:6. Stockholm: Statens kulturråd, s. 24.) Det material som sammanställts för föreliggande undersökning ligger drygt tio år senare i tiden, avser fjärrlåneansökningar från sex länsbiblioteks från olika landsändar i Sverige och under två veckor. Låt oss med stor respekt för dessa skillnader ändå betrakta resultaten sida vid sida:

Diagram 12: Jämförelse mellan fjärrlåneansökningar till länsbiblioteket i Umeå mars-maj 1987 och till sex länsbibliotek vecka 45 och 46 1997, sorterade efter SAB-signum

Diagrammet indikerar förändringar. Fjärrlån av skönlitteratur samt signum P - Teknik och Q - Ekonomi och näringsväsen har minskat mellan de båda mätningarna medan signum D - Filosofi och psykologi, E - Pedagogik, I - Konst, musik, teater och film, K- Historia och framför allt O - Samhälls- och rättsvetenskap har ökat. Detta mönster kan skönjas i andra mätningar och bekräftas också spontant i intervjuer med fjärrlånebibliotekarier.

En försiktig slutsats man kan dra av detta är att folkbiblioteken under en tioårsperiod ökat sin förmåga att lokalt tillgodose efterfrågan av skönlitteratur och teknik. När det gäller teknik har den i allmänhet humanistiskt orienterade folkbibliotekarietären inte alltid haft insikter i och förståelse för behoven inom ämnet. Problemet har uppmärksammats, biblioteken har tagit till sig den berättigade kritiken och länsbiblioteken har ordnat litteraturkurskurser i tekniska ämnen. Viktigt i sammanhanget är också att folkbiblioteken i allt större omfattning bygger sitt nyförvärv på det som låntagarnas efterfrågar. Med det arbetssättet fångar biblioteken tidigt upp signaler på vad som efterfrågas och kan snabbare möta förändringar i behov och intressen hos låntagarna. Det tidigare gängse arbetssättet präglades mer av ambitionen att bygga upp bestånd som skulle vara heltäckande och representativa för ett genomsnitt av samlad kunskap.

Däremot tycks de lokala biblioteken inte varit lika framgångsrika när det gäller att identifiera och möta vågen av efterfrågan på litteratur inom de olika grenarna av beteendevetenskaper. Många av enskilda titlarna i denna grupp förekommer på högskolans kurslistor i pedagogik och psykologi men också som litteratur vid fort- och vidareutbildning på arbetsplatser.

Materialets ålder

Diagram 13: Fjärrlåneansökningar till sex länsbibliotek vecka 45 och 46 1997, sorterade efter det sökta materialets tryckår

Diagrammet visar att det framför allt är den nyare litteraturen som efterfrågas som fjärrlån. Nästan 60 % avser material tryckt under 1990-talet och så mycket som 38% gäller material

tryckt under perioden 1994 - oktober 1997. 65 % av de sistnämnda fjärrlåneansökningarna avser svenska böcker och torde till övervägande del finnas lätt tillgängliga i bokhandeln.

Jag har inte funnit några lämpliga referenspunkter bakåt i tiden när det gäller ålder på fjärrlånat material till just länsbibliotek. Vid intervjuerna har dock flera av de erfarna fjärrlånebibliotekarierna vid länsbiblioteken bekräftat att det skett en tydlig förskjutning mot att alltmer nyare material efterfrågas som fjärrlån.

Det är anmärkningsvärt mot bakgrund av intentionerna i de mediaplaner, som upprättats i många län under det senaste decenniet. Syftet med dessa är att bygga upp lokala och regionala bestånd, som på ett lyhört sätt svarar mot efterfrågan. På så vis finns mer relevant material i samlingarna och självförsörjningsgraden borde öka på alla nivåer. I stället finns tydliga indikationer på att fjärrlån av material som kan förvärfvas ökar.

Vilka orsaker kan finnas till denna utveckling? Jag har ställt frågan vid intervjuerna och det råder stor samstämmighet om att orsakerna i tur och ordning följande:

Biblioteken besöks av alltfler studerande, vars litteraturbehov man inte kan uppfylla med material man äger eller anser sig böra förvärva. I många fall efterfrågar de studerande en speciell titel eller en speciell upplaga, som biblioteket inte menar sig kunna köpa med hänvisning till att man har likvärdigt material i sina samlingar. Många bibliotek är också osäkra på vilka förpliktelser ett folkbibliotek har för att lokalt tillgodose litteraturbehoven inom det formella utbildningssystemet. Biblioteket väljer i dessa situationer ofta att försöka betjäna de studerande med fjärrlån.

De försämrade ekonomiska villkoren för biblioteken har, i varje fall till att börja med, särskilt gått ut över bokinköpen. Besparingseffekter på medieanslaget får snabbt genomslag eftersom inga förpliktande avtal är bundna till det. SCB:s statistik visar också att under perioden 1988-1993 sjönk varje år antalet nyförvärvade böcker till biblioteken. Vissa bibliotek har drabbats särskilt hårt av försämrad ekonomi och försökt att kompensera brister i eget nyförvärv med fjärrlån i syfte att upprätthålla service till sina låntagare.

Medieutgivningen ökar och medieanslaget skall förslå för inköp ur en allt stridare bokflod och samtidigt räcka till för att bekosta förvärv av nya medier som video, CD-rom och tillträde till databaser.

Sammanfattning Länsbiblioteken

85% av fjärrlåneansökningar till länsbiblioteken kommer från folkbibliotek i egna länet.

Länsbiblioteken effektuerar omgående, eller efter reservation eller inköp sammanlagt 81 % av fjärrlåneansökningarna.

Posten befordrar 32% av fjärrlåneansökningarna till Länsbiblioteket.

Av fjärrlåneansökningarna som anländer till Länsbibliotek från folkbibliotek utanför egna länet visar denna undersökning att 45-50 % kommer direkt från den lånsökande biblioteket, utan att ha passerat sitt länsbibliotek.

84 % av effektuerade fjärrlån är böcker, kopior ur böcker är < 1% och artikelkopior 16 %.

38 % av fjärrlåneansökningarna avser material tryckt under de senaste 3,5 senaste åren.

Litteratur inom beteendevetenskapernas ämnesområden dominerar fjärrlåneförfrågningarna.

Ansökningar och fjärrlån på Lånecentralen

Som överbyggnad till Länsbiblioteken inrättades under 1960-talet Lånecentraler i Malmö, Stockholm och Umeå. Dessa har som uppgift att komplettera Länsbiblioteken i sin region med fjärrlån av mer kvalificerad litteratur och bistå i bibliografiskt komplicerade ärenden, lokalisera och förmedla avancerad litteratur från forsknings- och specialbibliotek inom och utom landet och vara ett stöd för folkbibliotekens referensarbete. (Lånecentraler och

depåbibliotek 1989: Rapport från Statens kulturråd 1989:5. Stockholm: Statens kulturråd, s. 12 f.) Vid sidan av dessa "allmänna" lånecentraler finns sedan 1980-talet i folkbibliotekens fjärrlåneorganisation också Invandrarlånecentralen och Depåbiblioteket, med nationellt ansvar för litteratur på invandrar- och minoritetsspråk respektive äldre svenska monografier. Lånecentralerna finansieras med statsbidrag - som motprestation skall de avgiftsfritt lämna fjärrlåneservice till bibliotek inom, i första hand sina verksamhetsområden. Sedan 1997 fastställs lånecentralverksamheten i bibliotekslagens § 4:

[...] För den kompletterande medieförsörjningen skall också finnas en eller flera lånecentraler.

1990-talet

Av nedanstående tabell - där siffrorna är hämtade ur Lånecentralernas verksamhetsberättelser - framgår hur verksamheten utvecklats under 1990-talet. Utvecklingen av fjärrlån från lånecentralerna följer i stort bokutlåningen totalt vid folkbiblioteken - från en svacka 1991 rör sig utlåningssiffrorna åter uppåt.

Tabell 7. Lånecentralernas fjärrlåneansökningar, effektuerade lån, kopieandel och effektueringsprocent 1990, 1993 och 1996

Sammanfattningsvis kan konstateras att Malmö lånecentral har den största fjärrlåneverksamheten i mätt i antal utlånade volymer. I Malmö är också effektueringsprocenten högst. Där effektuerades 1996 tre fjärdedelar av de inkomna fjärrlåneansökningarna medan motsvarande siffror för Stockholm och Umeå ligger runt två tredjedelar. De kraftiga svängningarna i effektueringsprocenten för Stockholms lånecentral under 90-talet kan te sig märklig, men förklaras delvis av att länsbiblioteken, som hör till fjärrlåneområdet (kallas som kollektiv för DUSTWEICA) ändrat sina lånevägar. Bakgrunden är att Stockholms lånecentral belastades med väsentligt fler fjärrlåneansökningar än man kunde effektuera, vilket ger utslag i låg effektueringsprocent 1993. Länsbiblioteken i området har kommit överens om att inbördes ta ansvar för fjärrlåneansökningarna genom att låna ut till varandra, innan en ansökan går till lånecentralen. Syftet med det är att avlasta lånecentralen från uppgifter, som kan klaras inom DUSTWEICA, så att den i gengäld kan ägna mer tid och kraft åt de avancerade uppgifterna och spetsfunktionerna, som länsbiblioteken har svårt att klara själva. (Kanold, Jonas 1997: Lånecentralernas funktioner inom fjärrlånesamarbetet - i dag och i morgon. - Borås: Bibliotekshögskolan, s. 22.)

Under 90-talet har andelen fjärrlånade tidskriftskopior ökat - det gäller särskilt för lånecentralen i Malmö där 1996 nästan en fjärdedel av fjärrutlånet var kopior. Där har man medvetet och aktivt arbetat med sitt tidskriftsbestånd. (TLC. Tidskriftslånecentral: ett utvecklingsprojekt inom Malmö Stadsbibliotek. Malmö: Malmö Stadsbibliotek. 1991.) Ett resultat av det är att man gjort sig välkänd bland biblioteken för sitt fylliga bestånd av tidskrifter och sin service för förmedling av artiklar. Satsningen sammanföll med att A-sök allmänt introducerades på folk- och gymnasiebibliotek.

Låneansökande bibliotek

Resultaten från stickprovsveckorna vid Umeå och Stockholms lånecentraler visar att de i huvudsak betjänar sina respektive regioner. Av fjärrlåneansökningarna kom närmare två tredjedelar från länsbiblioteken inom den egna regionen; från övriga svenska bibliotek kom 36 %. Utlandsförfrågningarna var 2 % och kom, sånär som på en enda, från nordiska

folkbibliotek. De intervjuade cheferna vid lånecentralerna ansåg att de veckor vid vilka registreringen skett inte gav någon representativ bild av utlandslånen - vid den årstiden kommer normalt fler fjärrlåneansökningar från utlandet. Men i övrigt kände man igen den bild som presenterades.

Diagram 14: Fjärrlåneansökningar till lånecentralerna i Stockholm och Umeå registrerade under vecka 45 och 46 samt förmedlade via LIBRIS fjärrlån vecka 38 och 39.

Enligt fjärrlånekedjan skall lånecentralernas tjänster tas i anspråk först sedan länsbibliotekens möjligheter är uttömda. En konsekvens av det borde vara att folkbibliotekens fjärrlåneansökningar till lånecentralerna i huvudsak kommer från länsbiblioteken, antingen för värdbibliotekets behov eller som förmedlare för ett kommunbibliotek i länet. I Jonas Kanolds magisteruppsats Lånecentralernas funktioner inom fjärrlånesamarbetet, finns en uppgift från Malmö Lånecentral att 90-95 % av de till lånecentralerna inkommande beställningarna, har passerat länsbiblioteken genom den traditionella remissgången i lånekedjan. (Kanold, Jonas 1997, s. 20). Resultatet från stickprovsveckorna vid lånecentralerna i Umeå och Stockholm ger en annan bild: endast 54 % av fjärrlåneansökningarna kom via ett länsbibliotek eller för residensstadens räkning och alltså så mycket som 46 % kom direkt från ett lokalt folkbibliotek. Det innebär att det lånsökande biblioteket har valt andra bibliotek än dem som anvisas i riktlinjer för fjärrlån, eventuellt efter att ha kontrollerat det eftersökta materialet inte finns i det egna länsbibliotekets katalog. Men den informationen finns alltså inte dokumenterad på beställningen.

Diagram 15: Fjärrlåneansökningar till lånecentralerna i Umeå och Stockholm vecka 45 och 46 1997 sorterade efter låneansökans väg

Det lösryckta cirkelsegmentet i diagram 16 illustrerar andelen fjärrlån som gått vid sidan av lånekedjan och är i paritet med motsvarande uppgift för länsbiblioteken, som är 49%.

Som jämförelse undersöktes de fjärrlåneansökningar från folkbibliotek som gick till Malmö lånecentral via LIBRIS och med placering först i remisskedjan. Sammanlagt var det 40 ansökningar och av dessa gick 29 (40%) via ett länsbibliotek, 8 (13 %) avsåg residensstäder och 23 st (38%) kom direkt från ett kommunbibliotek utanför Skåne. Det statistiska underlaget är litet - men ger likväl indikationer som pekar åt samma håll som den manuella undersökningen vid lånecentralerna i Stockholm och Umeå. Möjliga bakgrundsfaktorer till avvikelserna från lånekedjan har redovisats ovan i kapitlet om länsbibliotekens under avsnittet låneansökande bibliotek.

Administration och handläggning

De båda lånecentralerna i Umeå och Stockholm fick under provperioden drygt 60 % av fjärrlåneansökningar per post. On-line beställningar är en försumbar del vid lånecentralerna i Umeå och Stockholm. Däremot spelar LIBRIS fjärrlån en viktigare roll för förmedlingen (22%) vilket torde spegla att en större andel av de lånsökande biblioteken är länsbibliotek, som har tid och kraft att ta till sig nya metoder och därmed skaffat sig kunnande och teknik för LIBRIS fjärrlån. Företrädare för lånecentralerna - också Malmös - anser att fjärrlåneansökningar förmedlade via LIBRIS gör hanteringen effektiv för alla inblandade parter och uppmuntrar i olika sammanhang biblioteken att använda LIBRIS fjärrlån. Tabell 8 och 9. Låneansökningar och hur de handlagts vid lånecentralerna i Stockholm och Umeå lånecentraler vecka 45 och 46 1997. Den övre tabellen visar absoluta tal, den under procentandelar.

Av de sammanlagt 1234 fjärrlåneansökningar som kom till de båda registrerande lånecentralerna under testveckorna 1997 kom majoriteten, 62%, från folkbibliotek i det egna upptagningsområdet, 36 % från övriga svenska bibliotek och 2 % från utlandet. Av lånen från övriga svenska bibliotek kom tre fjärdedelar från folkbibliotek i andra län och en fjärdedel från andra bibliotekstyper. Bland de senare, sammanlagt 109 ansökningar, dominerar gymnasiebiblioteken med 86 förfrågningar. Resterande fördelar sig på sjukhusbibliotek och högskolebibliotek.

Av ansökningarna som kommer från folkbibliotek i det egna verksamhetsområdet effektuerar lånecentralerna 58 % direkt, 1 % resulterar i inköp och 15 % reserveras. Det innebär att lånecentralerna direkt eller inom överskådlig tid effektuerar 75% av förfrågningarna. 2 % returneras till lånsökande bibliotek och av resten blir 19% remisser inom Sverige och 1 % utlandsremiss.

Lånecentralen i Stockholm är integrerad med Stockholms stadsbibliotek (SSB), som har ett stort antal titlar i sitt bestånd och drar därför till sig många fjärrlåneansökningar. Följden blir att bokbeståndet är mycket anlitat. För att kunna erbjuda snabbare service väljer Stockholms lånecentral ofta, när det är kö på en efterfrågad bok, att remittera till andra bibliotek hellre än att reservera i eget bestånd. Detta illustrerar betydelsen av att en gemensam katalog innehåller inte bara bibliografiska uppgifter och beståndsdata utan också information om materialets tillgänglighet.

Fjärrlåneansökningens karaktär

Ämne

Diagram 16 visar fördelningen av fjärrlåneansökningar efter SAB-signum till lånecentralerna i Umeå och Stockholm under vecka 45 och 46 1997

Fjärrlåneansökningarna från lånecentralerna i Umeå och Stockholm visar en bild som i stora stycken påminner motsvarande för länsbiblioteken (diagram 12) Flest förfrågningar finns också här under signum O - Samhälls- och rättsvetenskap. Liksom hos länsbiblioteken finns många förfrågningar på signum D - Filosofi och psykologi, E - Pedagogik, Q - Ekonomi och näringsväsen samt V - Medicin. Det ligger i sakens natur att länsbibliotek och lånecentraler visar ett likartat mönster när det gäller fjärrlåneansökningar - det som länsbiblioteken inte klarar av remitteras uppåt till lånecentralerna.

Vid en jämförelse med länsbibliotekens fjärrlåneansökningar kan också skillnader konstateras: signum H - Skönlitteratur och P - teknik har en relativt sett mindre andel, vilket kan ge stöd för förmodandet om en bättre självförsörjning i dessa ämnen på lokal- och länsnivå, som jag redogjorde för i avsnittet om länsbibliotekens fjärrlåneansökningar.

Materialets ålder

Diagram 17: Fjärrlåneansökningar till lånecentralerna i Umeå och Stockholm vecka 45 och 46 1997 sorterade efter ålder på efterfrågat material.

Som synes gäller hälften av förfrågningarna material från 90-talet och 29 % avser material tryckt efter 1993 och bör med stor utsträckning, i varje fall vad gäller böcker vara tillgängligt i handeln.

När det gäller ålder på lånecentralernas lån finns ett par referenspunkter bakåt i tiden, som styrker uppfattningen att alltmer nyare material efterfrågas som fjärrlån. Den tidigare refererade undersökningen i Västerbotten visar att 34% av material som biblioteken från den egna lånecentralregionen då beställde hos Umeå lånecentral avsåg material tryckt under de senaste sex åren. (Ekstedt, Elsi & Ridbäck, Irma 1988, s. 36). Motsvarande siffra från stickprovsveckorna hösten 1997 är 66%.

Vid Stockholms lånecentral har man gjort ett par miniundersökningar, som man själv rubricerar dem. Den ena av dem omspannar 4 dagar i augusti 1995 och den andra 10 dagar i mars 1996. Sammanfattningsvis gällde då fjärrlåneförfrågningarna till 42% resp 38% material från 90-talet - i praktiken de senaste sex åren. Motsvarande siffra i denna undersökning är 37%. Detta skulle kunna vara en indikator på att trenden mot en ökande inlån av nytt material brutits och läget stabiliserats. I det sammanhanget kan konstateras att detta sammanfaller med att folkbibliotekens samlade bokförvärv ökar igen efter en följd av år med minskande bokinköp. För att bekräfta eller dementera denna lilla hypotes behövs emellertid ett mer omfattande underlag.

Sammanfattning Lånecentraler

62% av fjärrlåneansökningar till lånecentralerna kommer från folkbibliotek i egna länet. Lånecentralerna effektuerar omgående, eller efter reservation eller inköp sammanlagt 75 % av fjärrlåneansökningarna.

Posten förmedlar drygt 60% av fjärrlåneansökningarna till lånecentraler.

Av fjärrlåneansökningarna som anländer till Lånecentralerna från folkbibliotek utanför egna länet kommer ca 40- 45 % direkt från den lånsökande biblioteket, utan att ha passerat sitt länsbibliotek.

83 % av effektuerade fjärrlån är böcker och 17% avser kopior.

29 % av fjärrlåneansökningarna avser material tryckt under de senaste 3,5 senaste åren.

Litteratur inom beteendevetenskapernas ämnesområden dominerar fjärrlåneförfrågningarna på lånecentralerna.

Länsbibliotekens och lånecentralernas fjärrutlån - en jämförelse

Länsbiblioteken och lånecentralerna har det gemensamt att båda arbetar med kompletterande medieförsörjning till folkbiblioteken. Men uppdrag skiljer sig också åt mellan bibliotekstyperna. Som vi konstaterat ovan skall lånecentralernas utgöra en överbyggnad som tar vid, när länsbibliotekens resurser är uttömda. Det innebär att uppdragen inte skiljer sig till arten; den skillnad som föreligger gäller grad. Detta riskerar att göra arbetsfördelning och ansvarsområden oklara, när organisationen skall omsättas i praktisk verksamhet. Det medför också svårigheter när det gäller att utvärdera om organisationen fungerar enligt avsikterna. En sådan bedömning måste bygga på en analys av en stor mängd enskilda och unika fjärrlån, som var för sig måste belysas utifrån ett antal kriterier. Problemet är med andra ord att förena överblick med skärpa i detaljerna.

För att få en jämförelsepunkt med ett bredare perspektiv har jag sammanställt kvantitativa basfakta från stickprovsundersökningarna vid lånecentraler och länsbibliotek hösten 1997. Jag har filtrerat fram de fjärrlåneregistreringar som avser material tryckt efter 1993 och som, när undersökningen gjordes i stor utsträckning var möjligt att förvärva i handeln. I ett försök att göra materialet överskådligt har jag ställt samman uppgifterna i diagram, appendix 7 och 8.

Vi börjar med medieform och kan konstatera att såväl lånecentraler som länsbibliotek väsentligen levererar böcker som fjärrlån; de utgör 84% respektive 80%. Kopior ur böcker gäller genomgående referensmaterial och gjordes under mätperioden endast vid länsbiblioteken och då till mindre än 1 % av fjärrlåneansökningarna totalt.

Tidskrifts/tidningsartikelkopiorna utgör 16% för lånecentralerna och 19% för länsbiblioteken. I båda fallen efterfrågas till mer än 95% artiklar på svenska.

Den enda skillnaden mellan bibliotekstyperna som inte är försumbar gäller språk för böckerna. Lånecentralerna har en något större andel fjärrlåneansökningar som avser böcker på skolspråk (engelska, tyska, franska och nordiska språk) men skillnaden är inte särskilt stor, 21% mot länsbibliotekens 13%.

Det kan diskuteras om man kan hävda att folkbibliotekets böcker på skolspråk generellt är mer avancerade än den svenska litteratur som finns i samlingarna. Följande samband brukar lyftas fram för att stödja uppfattningen att material på skolspråk generellt är mer kvalificerat. Bokutgivningen på svenska täcker ganska väl in allmänna och populära ämnen. För mer specialiserade behov finns ett större utbud på engelska, tyska och franska eller något av de nordiska språken. Personer med specialintressen har ofta både motivation och språkkunskaper för att forcera "språkvallen". Det finns sannolikt en större andel kvalificerad litteratur i folkbibliotekens bestånd på skolspråk. Därför, menar jag, kan skolspråk trots allt ingå som ett av flera kriterier för speciallitteratur. Naturligtvis med all respekt för den avancerad speciallitteratur som finns utgiven på svenska.

Det kvantitativa materialet ger knappast något stöd för att det skulle finnas någon tydlig nivåskillnad mellan lånecentralernas och länsbibliotekens fjärrlåneverksamhet. Men visst är medieform och språk trubbiga instrument för att mäta detta.

Som komplement har jag mer i detalj studerat fjärrlåneansökningarna till samma urval av bibliotek vad gäller svenska böcker under signum O - Samhälls- och rättsvetenskap tryckt efter 1993. Jag fastnade för signum O av två skäl - dels finns här speciallitteratur av den typ som utges i ständigt reviderade upplagor men framför allt är det enskilda klassifikationssignum, som har det största materialet.

Ansökningarna fördelade sig så här: Lånecentraler   Länsbibliotek

	Antal	Procent	Antal	Procent
Fjärrlåneansökningar totalt för signum O	40		145	
Därav Inköpta	0	0%	6	4%
Effektuerade direkt	19	48%	87	60%
Reserverade	10	25%	34	23%
Remitterade inomlands	10	25%	16	11%
Returnerade	1	3%	2	1%

Två av dessa låneansökningar går att följa från länsbibliotek till lånecentral. Först som "remitterade inomlands" i länsbiblioteket och därefter, reserveras den ena medan den andra effektueras på lånecentralen.

Sju titlar effektueras under testperioden på både lånecentraler och länsbiblioteket.

Enligt Seeligs lagerkatalog var medianpriset för böckerna som beställdes på lånecentralen 320:-, den dyraste kostar 1200:- och den billigaste 40:-. Att den senare blivit en fjärrlåneansökan får väl rubriceras som ett olycksfall i arbetet, om inte något mycket exceptionellt skäl döljer sig i bakgrunden; häftet finns i handeln.

Inte heller det här underlaget, som visserligen är behäftat med de begränsningar jag redogjort för ovan, ger något stöd för att lånecentralernas fjärrlåneverksamhet i det stora hela skulle

skilja sig från länsbibliotekens vad gäller nivå på det material som förmedlas. Snarare tycks det finnas en mycket bred zon där de båda bibliotekstyperna arbetar med förmedling av samma typ av fjärrlån.